

UDK 330.341.424(09)(477.8)»1940–1980»

DOI 10.2518/2307-7778.19.1.19

Олег МАЛЯРЧУК

доктор історичних наук, професор кафедри документознавства та інформаційної діяльності Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, вул. Карпатська, 15, Івано-Франківськ, Україна, 76010 (oleg.malyarchuk@gmail.com)

Ігор ГНИП

кандидат історичних наук, доцент кафедри спеціальної фізичної підготовки Львівського державного університету внутрішніх справ, вул. Городоцька, 26, Львів, Україна, 79007 (igi_2008@ukr.net).

Світлана ДАВИДОВИЧ

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Національного університету водного господарства і природокористування, вул. Соборна, 11, Рівне, Україна, 33028 (s.n.davydovych@nuwm.edu.ua).

Оксана КОГУТ

доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри філології та перекладу Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу (zagirya.ug@gmail.com).

Oleh MALIARCHUK

Ph D hab. (History), Professor at the Department of Records Management and Information Activities of the Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, 15 Karpatska Street, Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76010 (oleg.malyarchuk@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3019-9028>

Ihor HNYP

Ph D (History), Associate Professor at the Department of Special Physical Training of Lviv State University of Internal Affairs, 26 Horodotska Street, Lviv, Ukraine, postal code 79007 (igi_2008@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3081-9568>

Svitlana DAVYDOVYCH

Ph D (History), Associate Professor at the Department of Public Disciplines at the National University of Water and Environmental Engineering, 11 Soborna Street, Rivne, Ukraine, postal code 33028 (s.n.davydovych@nuwm.edu.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4591-9348>

Oksana KOGUT

Ph D hab. (Philology), Professor, Head of the Department of Philology, Interpreting and Translation of the Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas 15 Karpatska Street, Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76010 (zagirya.ug@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1110-8311>

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (НА ПРИКЛАДІ ЛЬВІВСЬКОЇ ТА ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ)

Анотація. *Мета дослідження* – висвітлити особливості економічної політики радянської влади під час здійснення індустріалізації (масштабного промислового будівництва й удосконалення економічної структури) західних областей Української РСР на прикладі Львівської та Івано-Франківської областей, успіхи і прорахунки та спростувати твердження Н. Дейвіса про виробництво хімічною промисловістю республіки «найпростіших хімікалій».

Методологія дослідження базується на принципах історизму, системності, науковості, авторської об'єктивності, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-типологічний, історико-системний) методів. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше в українській історіографії, на основі аналізу невідомих раніше архівних документів і матеріалів, охарактеризовано процес індустріалізації західного регіону України та створення сучасної хімічної промисловості. Впродовж коротких термінів адміністративними методами (тотального контролю і великого терору) у західних областях УРСР звели промислові гіганти енергетичної, хімічної, машинобудівної, видобувної та інших галузей економіки. За короткий час створено хімічну індустрію західного регіону УРСР. Світовий досвід свідчить, що головним показником

прогресивності хімічної промисловості – рівень розвитку виробництва поліетилену, барвників, синтетичних смол і волокон. Ці виробництва й були визначальними для західного регіону республіки. Традиційна нафтогазова галузь поступилася новій – хімічній. **Висновки.** Економічний комплекс західного регіону України набув у 1970-х роках загальних визначальних рис радянської планової економіки і в корені відрізнявся від «колонії». Швидке впровадження у виробничі процеси електроенергії забезпечило швидкий розвиток хімічної, машинобудування, приладобудування, металообробки та інших галузей промисловості і сільського господарства. Однак, в першу чергу модернізувалися виробництва, які обслуговували військовий комплекс СРСР.

Ключові слова: УРСР, індустріалізація, хімічна промисловість, Львівська, Івано-Франківська області.

INDUSTRIALIZATION OF THE WESTERN REGION OF UKRAINIAN SSR: IN THE EXAMPLE OF LVIV AND IVANO-FRANKIVSK REGIONS

Abstract. *The aim of the study is to highlight the peculiarities of the Soviet power economic policy during the industrialization period (large-scale industrial construction and improvement of the economic structure) of the western regions of the Ukrainian SSR on the example of Lviv and Ivano-Frankivsk regions, its successes and miscalculations; to dismiss the N. Davis's statement on the production of «the simplest chemicals» by the republic chemical industry. Methodology of the research is based on the principles of historicism, systematic, science, author's objectivity, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-typological, historical-system) methods. The scientific novelty is that it is for the first time in Ukrainian historiography the industrialization process of the western region of Ukraine and the creation of a modern chemical industry are described based on the analysis of previously unknown archival documents and materials. Within a short period of time, the industrial giants of the energy, chemical, machine-building, mining and other industries of the economy were built up in the western regions of the Ukrainian SSR by the administrative methods (total control and great terror). During a short period of time, the chemical industry of the Ukrainian SSR western region was created. World experience has shown that the development level of polyethylene, dyes, synthetic resins and fibers production is the main indicator of the chemical industry progressiveness. These productions were crucial for the western region of the republic. The traditional oil and gas industry gave a way to a new one – chemical industry. Conclusions* The economic complex of the western region of Ukraine gained the general defining features of the Soviet planned economy and differed radically from the «colony» in the 1970s. Fast implementation into the production processes of electric power provided rapid development of chemical, machine building, instrument making industry, metalworking and other industries and agriculture. However, in the first place the productions, that served the military complex of the Ukrainian SSR have modernized.

Key words: Ukrainian SSR, industrialization, chemical industry, Lviv and Ivano-Frankivsk regions.

Постановка проблеми. Актуальність даної проблеми полягає в тому, що реалізація державної економічної політики в Україні потребує врахування історичного досвіду, особливостей соціально-економічного розвитку окремих регіонів. Історико-регіональні дослідження покликані сприяти виявленню факторів, які трансформували політичний устрій, змінили економіку і соціальну стратифікацію суспільства. Специфіка індустріалізації та урбанізації західного регіону Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) полягала в швидкому переході – «стрижку» від аграрно-сировинного до промислово-сільськогосподарського характеру виробництва та привабливості міського способу життя. Водночас, відбулася соціально-психологічна адаптація вихідців із сіл у місті й швидке формування «робітничого класу» на основі радянських суспільно-політичних цінностей. У радянський період західні області республіки розглядалися через призму дешевої природної сировини, надлишку трудових ресурсів, невпинне нарощування військово-промислового комплексу, боротьби з осередками інакودумства. Розбудова промислових потужностей призвела до динамічних урбанізаційних процесів, змін у соціальній сфері. У радянській історіографії замовчувалися технологічні недоліки

соціалістичної індустріалізації та пов'язані з нею екологічні проблеми. Львівська та Івано-Франківська області вирізнялися серед західних областей України своїми особливостями економічного розвитку (потенціалу). Врахування історичних уроків гарантує здійснення державного курсу без запровадження ризикованих економічних експериментів, соціальних катаклізмів й виснаження природних ресурсів.

Формуючи гіпотезу дослідження, необхідно врахувати існування в науці різних концепцій, а саме: низка праць відзначається обґрунтуванням тези про колоніальну залежність України від Росії, що українська радянська економіка була «недорозвинутою». Здебільшого це публіцистичні праці, де немає фактичних чи кількісних показників, що характеризували б економіку, медицину, освіту, культуру. Посилання на «інформацію з надійних джерел», використання даних, одержаних за допомогою американських статистичних методів дослідження, методу порівняння числових співвідношень, не можуть бути об'єктивною характеристикою соціально-економічного життя Української РСР і окремих її земель (регіонів). Економіка радянської України за своїм потенціалом, рівнем розвитку інфраструктури відрізнялася від економіки колоній. Українська РСР мала передові позиції в освоєнні космосу, використанні атомної енергії з мирними цілями, виробництва турбогенераторів, електротехнічних приладів, аеросилу, хлорвінілу, хімічних волокон, автобусів, телевізорів, радіоприймачів та сотні інших науково-технічних досягнень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічну історію Європи не можна відтворити в усій її сукупності, не опираючись на досвід України. Проте її минуле лише побіжно висвітлено у східноєвропейських дослідженнях деяких науковців. Так, Н. Дейвіс у праці «Європа: Історія» не дотримуючись пріоритетів «союзницької схеми історії», формулює свої підходи та висновки. Ціла низка упереджень, як-от: «радянське сільське господарство виробляло величезні кількості низькосортних продуктів, проте було неспроможне доставити їх до родинного столу», «сфера обслуговування взагалі тільки народжувалася» і «роздутий комуністичний ідол важкої промисловості й далі продукував непотрібні залізо, сталь та найпростіші хімікалії» (Davis, 2008, р. 1132–1133) – лише поверхово змальовують радянську дійсність. Вони не підкріплені відповідним джерельним і статистичним матеріалом. Західні концепції та термінологію не завжди можна застосовувати для характеристики політичної системи та економіки в Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

Економіст В. Голубничий заперечував вживання терміну «колоніалізм» стосовно радянської України. Він прийшов до висновку, що «продукційні сили ССРСР розвиваються в майже чотири рази швидше, ніж продукційні сили Америки. Це є перший доказ того, що советська економічна система має переваги перед економічною системою США» (Holubnychyi, 1952, р. 9). У статті «Ринок і безвласницьке суспільство» економіст І. Майстренко аргументує: «В багатьох галузях советської економіки продукційність праці вже перевищує капіталістичну, або наближається до неї, а зарплата найнижча в світі» (Maistrenko, 1952, р. 10). Автори належали до школи «українських буржуазних націоналістів», які викривали вади як капіталізму, так і соціалізму. Науковці уникали крайностей в оцінках радянської економічної політики і в багатьох твердженнях заперечували школі класичної «советології». Вони виступали проти того, що соціалістична економіка – «постійно рухалася вниз».

Вітчизняними науковцями з нових теоретико-методологічних засад розкрито картину соціально-економічних та урбоекоекологічних процесів, що проходили на західноукраїнських землях у ХХ ст. Це наукові праці В. Барана (Baran, 2003), С. Васюти (Vasiuta, 2000), О. Васюти (Vasiuta, 2001), Ю. Гумена (Humen, 2008), В. Клапчука (Klapchuk, 2013), О. Малярчука (Maliarchuk, 2015) та ін. Проте ці

публікації неможна вважати достатніми і вичерпними. Ціла низка питань залишається недостатньо вивченими: промислове будівництво, особливості формування міської ідентичності, міське житлове та комунальне господарство, нові тенденції у архітектурно-художньому оформленні сіл, селищ, міст, комплексна забудова та благоустрій та інші.

Мета статті – висвітлити особливості економічної політики радянської влади під час здійснення індустріалізації (масштабного промислового будівництва й удосконалення економічної структури) західних областей Української РСР на прикладі Львівської та Івано-Франківської областей, успіхи і прорахунки та спростувати твердження Н. Дейвіса про виробництво хімічною промисловістю УРСР «найпростіших хімікалій».

Виклад основного матеріалу. Слабкий економічний розвиток земель Західної України при відносно надлишковому населенні в місті та селі перетворив регіон на початку ХХ ст. у джерело постачання на світові ринки дешевої робочої сили. Політичні зміни після закінчення Другої світової війни, модернізація і реконструкція промисловості, колективізація сільського господарства привели до нового перерозподілу населення між містом і селом, а також змінився вектор трудової міграції у протилежну сторону – на Схід. Розширилася сфера прикладної праці та активність працездатного населення в суспільстві. У відбудові та реконструкції промисловості західних областей УРСР у перші повоєнні п'ятирічки простежувалися певні закономірності – максимально використати природні й трудові ресурси регіону. Непоправимої шкоди зазнали запаси нафти, газу, солей, сірки, вугілля. З перших місяців встановлення радянська влада використовувала адміністративні методи з метою централізованих призовів, оргнаборів, мобілізацій, наборів скерувати західноукраїнську молодь у промислові центри Української РСР та СРСР. На шахти Донбасу, розробку нафтогазових родовищ Сибіру направлялися десятки тисяч юнаків і дівчат із західного регіону республіки.

Економічна політика комуністичної партії і радянської влади в західноукраїнському регіоні, після масових депортацій населення у віддалені регіони Сибіру, Півночі, Середньої Азії, тотального терору, проведення насильницької колективізації наприкінці 1940-х років – полягала в негайній індустріалізації аграрного сектору. Застосування системи машин у всіх галузях сільського господарства стали визначальним елементом процесу індустріалізації. Технологічний ланцюг охоплював процес від спорадичного застосування машин до комплексної механізації та автоматизації землеробства і тваринництва. Індустріальну основу виробництва створювали на основі запровадження системи машин з найширшим використанням електроенергії, тобто на новій технічній базі. Капіталовкладення були економічним фундаментом індустріальних процесів у промисловості, сільському господарстві й вирішенні соціальних проблем. Невід'ємним складником підвищення врожайності земель була меліорація земель і хімізація виробництва, застосування органічних та мінеральних добрив, пестицидів, фунгіцидів, гербіцидів. Обсяги постачання міндобривами зростали, але значна їх частина була низької якості, мало концентрованою та незбалансованою за поживними компонентами. Це завдало великої шкоди навколишньому середовищу, сільськогосподарській продукції. Хімізація негативно впливала на здоров'я населення і порушувала екологічний баланс.

У першому післявоєнному п'ятирічному плані економічного розвитку СРСР поставлено завдання перетворити м. Львів у один із великих індустріальних центрів України. Львівщина стала показовою, де впроваджували найновіші технології в соціалістичній індустріалізації західного регіону УРСР та насадженні радянського способу життя. Із восьми західноукраїнських областей республіки – Станіславська (з 9 листопада 1962 р. – Івано-Франківська) посіла друге місце щодо нарощування

промислового виробництва. Ситуація в шести інших областях складалася дещо по-іншому, хоча територіально не було суттєвої різниці між ними. Активні процеси індустріалізації й урбанізації відбувалися в обласних і районних центрах.

У 1946 р. почали випуск продукції заводи «Львівсільмаш», інструментальний, телеграфної апаратури та десятки дрібних підприємств у районних центрах. У 1948 р. став до ладу Львівський завод автотранспорту, а в 1950 р. – автобусний. На базі заводу вимірювальних приладів організовано телевізорний завод, який у 1958 р. розпочав масовий випуск телевізорів для населення і осцилографів для військового комплексу. Ще у 1952 р. розпочато будівництво Добротвірської ДРЕС (державної районної електростанції) на базі львівсько-волинського вугілля. Електростанція досягла потужності 550 тис. кВт – майже в шість разів більше, ніж потужність усіх електростанцій Західної України дорадянського періоду. Розвиток індустрії, і передусім енергетики, створили умови для підвищення технічної і електричної озброєності промисловості й сільського господарства. З 1962 р. в Івано-Франківській області будується Бурштинська ДРЕС проектною потужністю 1800 тис. кВт (Petrovskyi, 1964, p. 25).

У 1950-х роках особливо зросло хімічне виробництво у Львівській та Станіславській областях. Сировинною базою хімічно-гірничої індустрії, служили різноманітні запаси корисних копалин: самородної сірки Придністров'я, калійно-магнієвих солей Прикарпаття, львівсько-волинський вугільний басейн, нафта і газ Передкарпаття. Сірчану промисловість створено на базі Придністровського сірконосного району (територія Львівської і частково – Станіславської областей), де споруджено Роздільський гірничо-хімічний комбінат з шкідливим для довкілля відкритим способом експлуатації. Одним з перших споживачів сірки став Бориславський хімічний завод. Враховуючи великі потреби оборонного комплексу і сільського господарства країни в сірці, спорудили Новояворівський гірничо-рудний комбінат.

Особливе значення прикарпатських родовищ калійних солей полягало в тому, що вони були основним природним джерелом для отримання видів сульфатно-калійних добрив в СРСР. Запаси сировини та їх безпосередня близькість до районів сільськогосподарського виробництва сприяли розбудові великої хімічної промисловості. Неповдало курортного Трускавця споруджено Стебниківський калійний комбінат. Чималі кошти із всесоюзного бюджету виділено на розширення виробничих потужностей калійного комбінату у Калуші, який заснували іноземні інвестори у XIX ст. У його складі з 1965 р. працювала фабрика з виробництва двоокису кремнію аеросилу. Для збільшення обсягів виробництва споруджено шахту ім. 50-річчя Жовтня (так «на вимогу колективу» перейменовано калійний рудник «Ново-Голинь») та Домбровський кар'єр, на якому калійну руду видобували небезпечним відкритим способом. У 1967 р. на Калуському хіміко-металургійному комбінаті вперше в практиці Радянського Союзу введено в експлуатацію хімічну фабрику з випуску безхлорних калійних добрив. Такі масштабні виробництва виводили із сільськогосподарського виробництва значні земельні угіддя, негативно впливали на здоров'я населення міста та довколишніх сіл.

Важливу роль у розвитку хімічної промисловості західного регіону Української РСР відігравали газобензинові заводи Долинського і Битківського нафтопромислів, які були основними для виробництва цінних хімічних продуктів органічного синтезу. До західноукраїнських нафтопереробних заводів належали заводи в Дрогобичі, які були націоналізовані зі встановленням радянської влади у вересні 1939 р. Завод «Польмін» отримав назву Дрогобицький нафтопереробний завод № 1, «Галіція» – Дрогобицький нафтопереробний завод № 2. В Українській РСР у повоєнні роки побудовано два заводи у містах Кременчук і Лисичанськ, реконструйовано та розширено заводи у Дрогобичі, Львові (Львівський дослідний нафтомаслозавод), Надвірній (Станіславська область), Одесі і Херсоні, що сприяло зростанню проектних

потужностей із перероблення нафти, обсяги якої у 1990 р. досягли 62,5 млн т на рік (Bratychak, 2013, р. 35).

Новою школою «комуністичного виховання» радянських людей стали п'ятирічки, які знаменували певні етапи в трансформації багатуокладної економіки в соціалістичну, зміни в побуті і культурі. Завершення чергової сьомої п'ятирічки створило умови для «виконання» наступних – восьмої, дев'ятої, десятої, одинадцятої, дванадцятої – дальшого формування народногосподарського комплексу країни. Як зазначено в офіційній доктрині, зростання масштабів виробництва й значні зміни соціальної структури суспільства прискорили процес «зближення двох форм соціалістичної власності», ліквідації відмінностей між класами, містом і селом, розумовою і фізичною працею. Офіційна пропаганда стверджувала, що зміни в економічному і соціальному житті країни поліпшили географічне розміщення продуктивних сил, господарство республік і районів. Різко збільшилися масштаби виробництва й будівництва великих і середніх підприємств. В усіх галузях економіки Української РСР зростали одиничні потужності, особливо в енергетиці, машинобудуванні, радіоелектроніці, приладобудуванні, хімічній, нафтогазовидобувній промисловості. Усе це в повному обсязі відносилось і до економічного життя західного регіону України.

У 1957 р. у західних областях Української РСР створено два економічно-адміністративні райони: Львівський (Волинська, Львівська, Ровенська, Тернопільська області) і Станіславський (Дрогобицька, Закарпатська, Станіславська та Чернівецька області). На зміну надмірній управлінській централізації підприємствами промисловості й будівництва пропонували оперативне керівництво. Спершу це сприяло подоланню міжвідомчих бар'єрів, що стримували ініціативу місцевих органів влади зі створення нових підприємств, давало змогу розв'язувати комплексні питання життя економіки західного регіону республіки.

Львівський економічний район базувався на машинобудуванні, приладобудуванні, металообробній, хімічній промисловості, промисловості будівельних матеріалів, вугільній, нафтопереробній, газовій, цементній, а також легкій та харчовій. Темпи промислового приросту району на початку 60-х рр. XX ст. були набагато вищі за середні в республіці. Приріст валової продукції на підприємствах, підпорядкованих раднаргоспу в 1961 р., збільшився у 2–4 рази порівняно з 1955 р. На території Львівського економічного району працювало 347 великих промислових підприємств, більшість з яких обслуговували оборонний комплекс (Maliarchuk, 2015, р. 111).

У промисловому комплексі Станіславського економічного району важливу роль відігравали гірничодобувна (видобування нафти, газу, солей), лісова і деревообробна, харчова і легка промисловість. До складу Станіславського економічного району входило 1100 підприємств і 37 будівельно-монтажних організацій, якими керували 6 галузевих управлінь. Загалом відбувалося укрупнення дрібних фабрик і заводів, що давало змогу впроваджувати нові технології, технологічні та предметні спеціалізації, ефективніше використовувати основні та обігові фонди (Maliarchuk, 2015, р. 110). Якщо у 1963 р. в УРСР видобували 4713 тис. нафти, то в Івано-Франківській – 2495 тис., Полтавській – 747 тис., Чернігівській – 667 тис., Сумській – 477 тис., Львівській – 213 тис., Харківській областях – 104 тис. тонн (Nefte dobyvaiushchaia, 1966, р. 20–21). Видобування нафти супроводжувалося одночасно з виходом супутнього газу. У 1946 р. виходить постанова Раднаркому СРСР про будівництво першого в Україні магістрального газопроводу «Дашава – Київ» довжиною 512 км, який здано в експлуатацію 17 листопада 1948 р., а пізніше продовжений на Брянськ і Москву. Після здачі в експлуатацію газопроводу у Львові створюється об'єднання «Укргаз», до складу якого входять усі експлуатаційні управління газової промисловості регіону. На базі Стрийського експлуатаційного управління організовують трест «Укргазвидобування». Наприкінці 1950-х рр. налагоджено переробку відпрацьованого

долинського газу на сажових заводах. Тоді ж почалося спорудження газопроводу «Косів – Чернівці» та «Надвірна – Станіслав». До 60-х років минулого століття основним джерелом газу в Україні були газові родовища Прикарпаття, які не містили вуглеводневого конденсату. Із введенням в експлуатацію нового газоконденсатного родовища у Шебелинці виникли труднощі у підготовленні газу до подальшого транспортування.

У вересні–жовтні 1965 р. ліквідовано економічне районування, змінено територіальне розміщення промисловості. Показовою з цього погляду була Івано-Франківська область. Найбільшу питому вагу в економіці мала харчова (27 %) і легка (23 %) промисловість. Важка промисловість області зменшила об'єми виробництва через капітальну реконструкцію. Лісова і деревообробна потребували відновлення лісових масивів. Енергетичні підприємства почали обслуговувати не лише промислові об'єкти СРСР, але й країн Ради Економічної Взаємодопомоги.

На початку 1960-х рр. у західних областях УРСР досягнуто успіхів у концентрації виробництва електроенергії на районних електростанціях. Понад 70 % загальної кількості електроенергії виробляла ця категорія електростанцій (Добровірівська, Львівська, Чернівецька, Івано-Франківська, Жидачівська та інші – всього 26). Як енергетичне паливо тут використовували природний газ, львівсько-волинське і донецьке вугілля, буре вугілля Коломийського і Закарпатського родовищ, мазут, а також частково – нафту і торф (Petrovskiy, 1964, p. 76–77).

З 1962 р. в Івано-Франківській області вели будівництво Бурштинської державної електростанції (ДРЕС) проектною потужністю 1800 тис. кВт. Перший енергоблок потужністю 200 тис. кВт введено достроково в експлуатацію в 1965 р. (уперше в країні за 29 місяців). Раніше за встановлений термін введено в експлуатацію і другий та третій енергоблоки. Прискорене введення в експлуатацію енергопотужностей на Бурштинській ДРЕС заповнило гострий дефіцит в електроенергії, що був у Львівській, Івано-Франківській і Закарпатській областях, забезпечило стабільний відпуск електроенергії в країні Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) (SAIFR, f. P-1, d. 1, c. 3093, p. 55).

У 60-х роках ХХ ст. тривало спорудження Бурштинської ДРЕС, а також Калуської і Надвірнянської теплоелектроцентралей. Запуск енергоблоків станцій дав поштовх розвитку машинобудування. Із підприємств машинобудування Івано-Франківщини першим 30 квітня 1944 р. відновив свою роботу Станіславський паровозоремонтний завод, де відкрився ливарний цех. Станіславський машинобудівний завод у 1945 р. налагодив випуск запасних частин для тракторів і військової техніки. Коломийський завод сільськогосподарських машин виготовляв подрібнювачі грубих кормів (січкарні). Через п'ять років на підприємстві почали випускати силосорізки і соломорізки. У 1958 р. підприємство першим у СРСР освоїло випуск грейдерних навантажувачів – машин, призначених для механізації трудомісткого навантажування на транспортні засоби гною, зеленої маси, соломи, силосу і різних сипких матеріалів. Станіславський приладобудівний завод створений в середині 1950-х років на базі двох дрібних підприємств, які виготовляли ваги, водяні насоси і різне литво. Тоді також реконструйовано авторемонтний завод у Станіславі та «Нафтобурмаш» у Калуші (Maliarchuk, 2015, p. 114).

Швидко впровадження у виробничі процеси електроенергії забезпечило технічний прогрес у машинобудуванні та інших галузях промисловості. Перед машинобудівною промисловістю західних областей УРСР стояло завдання скоротити на низці підприємств номенклатуру виробів і зосередити зусилля на випуску однорідної продукції на невеликому числі спеціалізованих підприємств. Серед заводів, які підлягали перепрофілюванню і спеціалізації, можна назвати львівські заводи – автобусний, автовантажувачів, механічний № 7, «Метал» (пізніше –

мотовелосипедний), сільськогосподарських машин, а також Луцький авторемонтний (машинобудівний).

Ключове значення для розвитку технічного прогресу і підвищення продуктивності праці мала модернізація застарілого обладнання. Модернізацією називали оновлення робочого обладнання з метою повної або часткової його ліквідації. Незважаючи на велику кількість напрямків модернізації, на нашу думку, доцільно зупинитися на двох – технологічних і експлуатаційних. Технологічна – направлена на зміну технології виробництва, а експлуатаційна – на поліпшення технічних даних. З останньої можна виділити модернізацію з метою автоматизації. Автоматичні потокові лінії найкраще себе зарекомендували на автобусному, автотранспортному, інструментальному заводах. Практика львівських підприємств засвідчувала, що продуктивність обладнання за модернізації зростає на 30–50%. Передова техніка і технологія виробництва повинні поєднуватися зі спеціалізацією. Велику увагу приділяли спеціалізації у приладобудівній і радіоелектронній промисловості.

На території Львівської області концентрувалися заводи з випуску військової продукції оборонної промисловості країни. Головний напрям – випускання радіотехнічної апаратури. Завод № 797 Міністерства авіаційної промисловості СРСР створено на базі ремонтних майстерень відповідно до постанови Держкомітету Оборони № 7133 від 13 грудня 1944 р. для ремонту літаків у безпосередній близькості до лінії фронту. Завод ремонтував бойові і транспортні літаки. Згідно з указом уряду від 22 грудня 1951 р., завод передано Міністерству промислових засобів зв'язку для організації випускання радіотехнічної продукції. У 1959–1965 рр. завод освоїв випуск 72 найменувань радіотехнічної апаратури. Завод перетворився в головне підприємство з випуску бортової телеметричної апаратури для штучних супутників Землі і космічних об'єктів. У 1958 р. завод освоїв серійний випуск радіотехнічної апаратури для ракетної техніки (SALR, f. P-3, d. 9, c. 229, p. 4).

Популярним у республіці і далеко за її межами став Львівський телевізійний завод, побудований за роки семирічки. У 1965 р. випуск основної продукції доведено до потужності 150 тис. телевізорів за рік. Понад контрольні цифри семирічного плану випущено 435 тис. телевізорів на суму 102 млн крб. Якщо в 1958 р. об'єм промислового випуску становив 3,8 млн крб, то в 1965 р. – 67 млн крб. За семирічку виготовлено 1155 тис. телевізорів замість передбачених державним планом 720 тис. За цей період продуктивність праці зросла в 1,8 рази, а собівартість продукції знизилася на 57%. Завод отримав прибутку майже 82 млн крб, затрати на реконструкцію окупилися за рік. Одним із перших в країні завод впровадив організацію масового випуску телевізорів з єдиним ритмом без проміжних складальних операцій шляхом створення 22 конвеєрних ліній в системі підвісних доріг. Це зв'язало в єдине ціле весь технологічний комплекс збирання, монтажу і регулювальних робіт. Здійснюючи завдання механізації і автоматизації виробничих процесів, завод за семирічку виготовив і впровадив у виробництво 620 одиниць нестандартного технологічного обладнання і 283 одиниці нестандартних вимірвальних установок (SALR, f. P-3, d. 9, c. 229, p. 2). Питома вага Української РСР у 1968 р. з випуску телевізорів у СРСР становила 22,2% і посідала друге місце після Російської Федерації (Макарова, 1968, p. 132).

Львівський завод автотранспортних машин був єдиним у країні підприємством з випуску автотранспортних машин з двигунами внутрішнього згорання. Значну частку мали спеціальні гідрокрани. Потужність заводу в 1966 р. становила 7200 машин за рік (план – 8200, а заявки на машини – 19 300 одиниць техніки) (SALR, f. P-3, d. 9, c. 229, p. 44). Механізація і автоматизація збиральних операцій на машинобудівних і приладобудівних підприємствах стали магістральними шляхами. Так, на Ровенському заводі високовольтної апаратури запроваджували потокові механізовані лінії для збирання приладів. Це дало можливість підвищити продуктивність праці на 15%. Для

безперебійного постачання газового господарства приборами і апаратурою у Львові збудовано завод газової апаратури, продукція якого швидко стала відома далеко за межами України, а газові плити виробляли на Закарпатті.

Внаслідок прискореного створення промисловості західного регіону УРСР збільшувалися обсяги капіталовкладень та будівельно-монтажних робіт. Так, якщо обсяги підрядних робіт в 1963 р. в Івано-Франківській області становили 31 млн крб, то в 1965 р. – 72 млн крб, а в 1969 р. – 100 млн крб. Основна частина цих робіт припадала на трести «Хімметалургбуд», «Прикарпатжитлобуд», «Нафтогазбуд» для яких обсяги будівництва зростали щорічно на 35 %. Нестача потужностей виробничих баз, будівельних машин і механізмів, а також житла стали основним гальмом в успішному виконанні будівельними організаціями поставлених перед ними завдань. Уже в 1968 р. дефіцит на обсяг запланованих робіт в тресті «Прикарпатжитлобуд» із товарного бетону становив 40 %, у тресті «Нафтогазбуд» – 50% (SAIFR, f. R-295, d. 5, c. 3352, p. 43).

На середину 1960-х років (за семирічку) в Івано-Франківській області стали до ладу Ямницький цементний і перша черга Долинського газобензинового заводу, Калуська база будівельної індустрії, перший виробничий комплекс Калуського хіміко-металургійного комбінату, два блоки по 200 тис. кіловат Бурштинської ДРЕС, крекінг-установка Надвірнянського нафтопереробного заводу, Пасічнійська газокompресорна станція, Івано-Франківська мебльова фабрика та низка цехів і дільниць різних галузей промисловості. Проведена докорінна реконструкція Івано-Франківського приладобудівного і Надвірнянського нафтопереробного заводів, шкіряно-взуттєвого комбінату та багатьох інших. Упродовж п'ятирічки споруджувалися нові приміщення швейної фабрики і металозаводу в Івано-Франківську, Калуської теплоелектроцентралі та інші. Реконструювалися і розширювалися підприємства з обробки деревини, Калуський калійних комбінат, Коломийський завод сільськогосподарських машин та низка інших. До ударних будов Прикарпаття відносився Домбровський кар'єр, де вперше в історії СРСР «камені родючості» (калійну сіль) видобували відкритим способом. У вересні 1966 р. основні роботи були завершені на шахті «Ново-Голинь». Транспортна канатна стрічка від шахти до дробильного комплексу простягалася на півтора кілометра.

У 1969 р. споруджено Івано-Франківський арматурний завод, який виготовляв герметичні клапани та арматуру для магістральних трубопроводів. У 1972 р. збудовано Івано-Франківський завод «Автоливмаш», який освоїв випускання автоматичних ливарних ліній, цехів для машинобудівних і ливарних заводів, зокрема й спеціального обладнання для Куби. Наявність дешевої електроенергії прискорила розбудову металообробної промисловості. Першу продукцію випустили Калуський завод комунального устаткування та Івано-Франківський фурнітурний. Паровозоремонтний завод реорганізовано в локомотиворемонтний. Свої виробничі потужності розширювали Івано-Франківський ремонтно-механічний і Калуський завод «Нафтобурмашремонт». На початок 1970 р. Івано-Франківськ мав 75 заводів, фабрик, комбінатів та інших підприємств, на яких працювало 43 тис. осіб (Maliarchuk, 2015, p. 122).

В Івано-Франківській області швидкими темпами розвивалася хімічна, машинобудівна, енергетична, лісова і деревообробна, легка, харчова галузі промисловості. Були створені газодобувна та електротехнічна галузі, виробництво залізобетону, великопанельне домобудування. По суті заново створена нафтова і нафтопереробна галузі. Лише за 8 днів область видобувала стільки нафти, скільки за весь 1940 р. на всіх родовищах. Виробництво калійних мінеральних добрив збільшилося в 42 рази. Освоєні сотні видів нової промислової продукції. Бурштинська ДРЕС за один день виробляла у три рази більше електроенергії, ніж за увесь 1940 р. Чисельність робітничого класу сягнула 80 тис. осіб. У 1937 р. цей показник становив

16 тис., а за національною приналежністю – більшість були поляками і євреями. Незаперечним був той факт, що область з аграрно-сировинної перетворилася у промислово-аграрну. В основі цих змін була база будівельної індустрії.

Технічний рівень виробництва на машинобудівних підприємствах постійно підвищувався – досягнуто певних успіхів у впровадженні засобів механізації, прогресивних технологій. Якість виробів покращувалася, зростала їх надійність і довговічність. Так, на Львівському заводі автовантажувачів рівень механізації виробничих процесів становив 77,4 %, кількість робітників зайнятих ручною працею, в 1968 р. скоротилася на 82 % порівняно з 1962 р. Рівень механізації виробничих процесів на Львівському інструментальному заводі доведено до 87 %, працювало 15 потокових і механізованих ліній. У термічному цеху, де раніше переважала ручна праця, увесь процес здійснювався на автоматизованих термоагрегатах з автоматичним пересуванням виробів, регулюванням температури тощо. На Дрогобицькому долотному заводі в механічному цеху всі потокові лінії були обладнані скізами для між операційного транспортування деталей, працювало 9 транспортерів, термічний цех обладнано агрегатами хіміко-термічного оброблення, що працювали на автоматичному циклі. На Львівському заводі автотракторних запчастин за період 1959–1969 рр. впроваджено у виробництво 15 потокових ліній. Високого рівня механізації виробництва досягнуто на Львівському мотозаводі, де ливарне виробництво механізовано на 70 %, а зварювальні роботи – на 96,5 % (SALR, f. P-3, d. 13, c. 31, p. 26).

Хімічний комплекс продовжував нарощувати свої виробничі потужності. Виробництво отрутохімікату цинебу почало діяти у 1971 р. На ньому виготовляли засоби хімічного захисту рослин. Це було єдине в СРСР підприємство з виробництва цинебу вкрай необхідного для виноградарства, садівництва, овочівництва в Молдавії, Грузії, Азербайджані, Киргизії та інших республіках. На Калуському хіміко-металургійному комбінаті (КХМК) вперше в країні з відходів місцевих руд організовано виробництво металічного магнію. В 1973 р. цьому продукту присвоєно державний Знак якості (SAIFR, f. P-1, d. 1, c. 4048, p. 109).

Найважливішою ланкою технологічного процесу на комбінаті була сульфатна збагачувальна фабрика. На ній виготовлялися висококонцентровані мінеральні добрива, а відходи (луги) частково використовували як сировину для одержання магнію. Вони ще проходили через хлормагнієву і карналітову збагачувальні фабрики. Сульфатна фабрика щомісяця могла випускати майже 46 тис. т калімагнезю. Першу тонну хлорвінілу отримано 22 лютого 1975 р., а у вересні того ж року освоєно потужність всієї установки. Зусилля працівників виробництва дали змогу в грудні 1975 р. атестувати хлористий вініл на державний Знак якості та в майбутньому двічі його переатестувати. Складовою частиною єдиного комплексу, який здійснювала «Олефінова програма», було виробництво хлорвінілу і поліхлорвінілової смоли на об'єднанні «Хлорвініл» (наказом по Міністерству хімічної промисловості № 300 від 25 квітня 1975 р. Калуський хіміко-металургійний комбінат перейменовано у Калуське виробниче об'єднання «Хлорвініл»). Про важливість цієї події свідчить вітальний лист генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва (Maliarchuk, 2015, p. 216).

У хімічну індустрію західного регіону республіки входив завод тонкого органічного синтезу (далі – ТОС) з виробництва барвників розташований неподалік м. Івано-Франківська. У відповідності з постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР № 950 від 19 листопада 1970 р. розпочате його будівництво. Проектом постанов з розвитку промисловості хімічних волокон передбачали капітальні вкладення на промислове будівництво заводу у поточній п'ятирічці у сумі 76,7 млн крб. Ввід першої черги виробничих потужностей почався у 1973 р., а у 1975 р. не тільки всіх запроєктованих, а й додаткових – з виробництва хімічних добавок для полімерних матеріалів (SAIFR, f. P-1, d. 1, c. 3611, p. 111).

Аналіз діяльності підприємств хімічної промисловості засвідчив, що будівництво, розширення виробничих потужностей, модернізація сприяли, насамперед випуску продукції оборонної та сільськогосподарської галузей. З точки зору «кількісно-вартісних» показників, хімічна промисловість розвивалася динамічно порушуючи природний баланс цілого регіону. Для неї були характерні ті самі проблеми, що і для інших галузей соціалістичної планової економіки. Роботу промислових підприємств ускладнювали організаційні негаразди. У своїй практичній діяльності «жива організаторська робота» підмінялася направленням значної кількості листів і вказівок. Керівники підвідомчих організацій у своїй повсякденній роботі мали спиратися на первинні партійні організації, міськкоми, райкоми партії, райвиконкоми і підтримувати з ними відповідні стосунки. В їх обов'язки, окрім економічної і організаторської роботи, входило вести систематичну політичну роботу: брати дійову участь в партійних зборах, засіданнях бюро, святкуваннях державних свят, виборчих кампаніях, зустрічатися з працівниками і виступати перед ними з лекціями та доповідями. Контроль за виконанням обов'язків і постанов здійснювали відповідні відділи обкомів компартії України, а також інші «вищестоящі інстанції».

У середині 70-х рр. ХХ ст. на західні області України припадало 100 % республіканського виробництва автобусів, 97 % – кранів на автомобільному ходу, 97 % – калійних добрив, 95 % – нафтоапаратури, 67 % – картону, 57 % – целюлози, майже третина м'ясних консервів, панчішно-шкарпеткових виробів. Тут сконцентровано все республіканське виробництво автотранспорту, мопедів, бурових доліт, електронно-променевих трубок. Лише за три роки десятиї п'ятирічки приріст промислового виробництва становив у Львівській області понад 20 %, Івано-Франківській – 22,9 %, Закарпатській – 29,6 %, Волинській – 39,9 % (в 2,5 рази вище за республіканський показник) (Yaremchuk, 1980, p. 17).

З початку 1980-х рр. у західному регіоні темпи промислового будівництва, як і в країні загалом, уповільнилися. На думку «архітекторів перебудови», причини кризи системи крилися в бюрократичному апараті, консервативних владних структурах. Вихід вбачали в демократизації радянської політичної системи через «гласність», яку назвали засобом прискорення перебудови. Її знаряддям були засоби масової інформації, а економічної стратегії – концепція «прискорення», що передбачала здійснення рішучого прориву до високої ефективності виробництва, вершин науково-технічного прогресу. Певні зрушення в економіці країни у попередні десятиріччя були результатом комплексних заходів, серед яких – продаж західним країнам вітчизняних природних багатств.

Висновки. Впродовж коротких термінів адміністративними методами (тотального контролю і великого терору) у західних областях УРСР звели промислові гіганти машинобудівної, видобувної, енергетичної, хімічної та інших галузей економіки. Ці процеси проведені радянською тоталітарною системою отримали офіційну назву «соціалістичні перетворення», а економічна модель – «соціалістична індустріалізація». За короткий час створено хімічну індустрію у західному регіоні УРСР. Світовий досвід свідчив, що головним показником прогресивності хімічної промисловості є рівень розвитку виробництва поліетилену, барвників, синтетичних смол і волокон. Ці виробництва були визначальними і для західного регіону УРСР. Традиційна нафтогазова галузь поступилася новій – хімічній. З початку 80-х рр. ХХ ст. темпи реконструкції і технічного переобладнання підприємств значно знизилися, що призвело до старіння основних фондів, використання неефективних технологій. Хімічні й нафтогазові підприємства найбільше забруднювали навколишнє середовище регіону. Щодоби десятки тонн шкідливих хімічних речовин викидалися у атмосферу й водні артерії. Спорудження установок з використання вторинних матеріальних ресурсів для одержання дефіцитної продукції, очисних споруд відкладали на подальшу перспективу.

Перспективи подальших розвідок цього питання. Окремого наукового дослідження потребують, в першу чергу, специфіка урбанізація західних областей Української РСР, а також участь західних українців в освоєнні «чорного золота» в Тюмені (Російська Федерація), в освоєнні цілинних та перелогових земель Середньої Азії. Важливу роль у подальшому перспективному розвитку хімічної промисловості західного регіону України відіграють величезні запаси менілітових сланців, родовища яких простягаються вздовж східного схилу Карпат на десятки кілометрів. Перелік продуктів, які можна одержати зі сланців, – від будівельних матеріалів до фармацевтичних виробів. Основна причина – не було єдиного центру, який би взяв на себе вирішення проблем комплексного перероблення карпатських сланців. За кордоном у той час вже були сланцепереробні комбінати. Проведена науковцями розвідувальна робота ствердила наявність урано-поліметалічного басейну на території Івано-Франківської та Львівської областей.

Бібліографія

Баран, В. К. (2003). Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 670 с.

Братичак, М. М. (2013). Від газолінових заводів Прикарпаття до сучасної нафтопереробної промисловості України. *Нафтогазова галузь України*. 2013. № 2. С. 33–37.

Васюта, С. І. (2000) Радянський екоцид в Україні: історичні витоки та труднощі подолання. Тернопіль: СМП «Астон», 2000. 536 с.

Васюта, О. А. (2001). Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку. Тернопіль: Галдрук. 600 с.

Гумен, Ю. Є. (2008). Урбоекологічні проблеми Західного регіону України 1960–1990 рр.: історичний аспект. Тернопіль: Вектор, 2008. 264 с.

Голубничий, В. (1952) Плянова економіка. Порівняння. *Вперед*. Мюнхен. Ч. 1–2 (21–22). С. 8–10.

Дейвіс, Н. (2008). Європа: Історія [пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко]. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи». 1464 с.

Клапчук, В. (2013). М. Корисні копалини Галичини: видобування та переробка. Івано-Франківськ: Фоліант. 508 с.

Луньков Ю. Н., Хабер Н. В. (1980). Производство концентрированных калийных удобрений из полиминеральных руд. К.: Техніка. 158 с.

Майстренко, І. (1952). Ринок і безвласницьке суспільство. *Вперед*. Мюнхен. Ч. 1–2 (21–22). С. 10–11.

Малярчук, О. М. (2015). Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991). Івано-Франківськ: Симфонія форте. 548 с.

Народное хозяйство СССР в 1968 г. Статистический ежегодник (1969) / ред. О. Макарова, Ю. Чупрова. М.: Статистика. 832 с.

Нефтедобывающая и газовая промышленность СССР. Статистический сборник (1966). 666 с.

Петровський, М. І. (1964). Розквіт економіки західних областей УРСР (1939–1964 рр.) / [відп. ред. М. І. Петровський; І. Ф. Гриновець, І. О. Луцик, В. І. Михайлов та ін.]. Львів: Вид-во Львівського ун-ту. 290 с.

Тарасов Б. Г., Гаркушин, П. К., Глоба, В. М. (1987) Комплексное освоение калийных месторождений Предкарпатья. Львов: Вища школа. 128 с.

Яремчук, Д. (1980) Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979. Збірник документів і матеріалів / [відп. ред. Д. Яремчук]. К.: Наук. думка. 548 с.

Державний архів Івано-Франківської області.

Державний архів Львівської області.

References

- Baran, V.** (2003). *Ukraina: novitnia istoriia (1945–1991 rr.)* [Ukraine: contemporary history (1945–1991)]. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. 670 p. [in Ukrainian].
- Bratyshchak, M.** (2013). *Vid hazolinovykh zavodiv Prykarpattia do suchasnoi naftopererobnoi promyslovosti Ukrainy*. [From the gas plants of Prykarpattia to the modern oil refining industry of Ukraine]. *Naftohazova haluz Ukrainy. № 2. P.* 33–37 [in Ukrainian].
- Davis, N.** (2008). *Yevropa: Istoriia* [Europe: History] [translated from English by P. Tarashchuk, O. Kovalenko]. K.: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnovy», 1464 p. [in Eng.].
- Humen, Yu.** (2008). *Urboekolohichni problemy Zakhidnoho rehionu Ukrainy 1960–1990 rr.: istorychnyi aspekt* [Urban-ecological problems of the Western region of Ukraine in 1960–1990: historical aspect]. Ternopil: Vektor, 264 p. [in Ukrainian].
- Holubnychyi, V.** (1952). *Plianova ekonomika. Porivniannia* [Planned economy. Comparison]. *Vpered.* 1–2 (21–22) [in Ukrainian].
- Tarasov, B., Harkushyn, P., Hloba, V.** (1987). *Kompleksnoe osvoenie kaliynykh mestorozhdeniy Predkarpattia* [Integrated development of potash deposits of the Precarpathian region]. Lviv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
- Klaphchuk, V.** (2013). *Korysni kopalyny Halychyny: vydobuvannia ta pererobka* [Minerals in Galicia: mining and processing]. Ivano-Frankivsk: Foliant, 508 p. [in Ukrainian].
- Maistrenko, I.** (1952). *Rynok i bezvlasnytske suspilstvo* [The market and the ownerless society]. *Vpered.* 1–2 (21–22) [in Ukrainian].
- Maliarchuk, O.** (2015). *Sotsialno-ekonomichni protsesy v zakhidnomu rehion Ukrainiskoi RSR (1964–1991)* [Socio-economic processes in the western region of the Ukrainian SSR (1964–1991)]. Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte, 548 p. [in Ukrainian].
- Narodnoe khoziaistvo SSSR v 1968 g. Statisticheskii ezhehodnik (1968)** [National economy of the USSR in 1968. Statistical yearbook] /edit. by Makarova O., Chuprova Yu. M.: *Statystyka Statistic*
- Lunkov, Yu., Khaber, N.** (1980). *Proizvodstvo kontsentrirrovannykh kaliynykh udobreniy iz polimineralnykh rud* [Production of concentrated potassium fertilizers from polymineral ores]. K.: Tekhnika, 158 p. [in Russian].
- Petrovskiy, M.** (1964). *Rozkvit ekonomiky zakhidnykh oblastei URSS (1939–1964 rr.)* [The heyday of the economy of the western regions of the Ukrainian SSR (1939–1964)] / [edit. by Hrynovets I., Lutsyk I. Mychailov V. Petrovskiy M.]. Lviv: Publishing House of Lviv University, 290 p. [in Ukrainian].
- Neftedobyvaiushchaia i gazovaia promyshlennost SSSR. Statisticheskii sbornik (1966)** [The oil and gas industry of the USSR. Statistical compilation], 666 p. [in Russian].
- Vasiuta, S.** (2000). *Radianskyi ekotsyd v Ukraini: istorychni vytyky ta trudnoshchi podolannia* [Soviet ecocide in Ukraine: historical sources and difficulties of overcoming]. Ternopil: SMP «Aston», 536 p. [in Ukrainian].
- Vasiuta, O.** (2001). *Problemy ekolohichnoi stratehii Ukrainy v konteksti hlobalnoho rozvytku* [Problems of the ecological strategy of Ukraine in the context of global development]. Ternopil: Haldruk, 600 p. [in Ukrainian].
- Yaremchuk, D.** (1980). *Sotsialistychni peretvorennia v zakhidnykh oblastiakh Ukrainiskoi RSR. 1939–1979. Zbirnyk dokumentiv i materialiv* [Socialist transformations in the western regions of the Ukrainian SSR. 1939–1979. Collection of documents and materials] / [edit D. Yaremchuk]. K.: Naukova dumka, 548 p. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [SAIFR – State Archives of Ivano-Frankivsk Region].
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti [SALR – State Archives of Lviv Region].